

ना खंत ना खेद

लेखिका

कृष्णा हाथीसिंग

अनुवादक

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

ना खंत ना खेद : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शीतल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रविंद्र सावंत

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये २००/-

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

पुरस्कार

पुरस्कार लिहावयास मी क्वचितच तयार असते. परंतु कृष्णा हाथीसिंग लहान होती तेव्हापासून मी तिला ओळखते. तिला नाही कसे म्हणू? तिने ही जी स्मृतिचिन्हे लिहिली आहेत त्यांना तिने आशीर्वाद मागितला. तिचा तो हक्क होता; आणि मी तत्काळ तो मान्यही केला.

१९४२ मधील ९ ऑगस्टचा तो दिवस ! तो अशुभ रविवार कोण विसरेल? आणि त्या दिवसानंतरचे ते महिने ! कृष्णा घरी एकटी होती, घरातील सारी माणसे कारागृहात. अशा प्रसंगी एकांतात विरंगुळा म्हणून कृष्णाने ही स्मृतिचिन्हे लिहिली.

कृष्णा अद्याप तरुणच आहे. आणि तिने आपल्या तरुणपणाची सारी कथा किती प्रांजळपणाने व मोकळेपणाने सांगितली आहे ! येथे आडपडदा नाही. सारे सरळ निवेदन. असा प्रांजळपणा अन्यत्र दिसावयाचा नाही. तसेच बाळपणच्या अल्लड व स्वच्छंदी जीवनाचे, त्या सुखी जीवनाचे कसे सुंदर चित्र रेखाटण्यात आले आहे ! मोतीलालजींचे घर म्हणजे सुखाचे, संपत्तीचे, सौंदर्याचे माहेर ! अशा आनंदधामात ती वाढली. लहानपणी कृष्णा हट्टी होती, तिची समजूत घालणे कधीकधी फार कठीण होऊन बसे. ती बंडखोर होती. परंतु हळूहळू घरचे सारे वातावरण बदलले, महान चमत्कार ! ती शांत, सौम्य मूर्ती ! परंतु अपार सामर्थ्याची ! महात्माजी ! हो, त्यांनी चमत्कार केला. जेथे सुखोत्सव सुरू असावयाचे तेथे महान त्याग आला. सुखसदनाला समरभूमीचे स्वरूप आले. प्रखर असा आंतरिक झगडा तेथे सुरू झाला. या सर्वांचे सुंदर वर्णन येथे पाहायला मिळेल. आणि स्वित्झर्लंडमधील ते राहणे ! कमला आजारी. त्यावेळचे भावनादर्शन, तसेच पित्यासह व भावासह फ्रान्स ते इंग्लंड,

जर्मनी नि रशिया या देशांतील हिंडणे-फिरणे, प्रख्यात क्रांतिकारकांबरोबर झालेली भाषणे, संभाषणे, झालेल्या भेटीगाठी सारे येथे आहे. आणि स्त्रियांच्या तुरुंगात सत्याग्रही या नात्याने राहत असतानाचे ते अनुभव ! आणि ज्याच्याजवळ पुढे जन्माचे नाते जडले त्याच्यावर प्रेम कसे जडले, ते कसे वाढले, त्याचे लग्नात परिणयन कसे झाले यांच सरळ सुंदर प्रांजळ कहाणी, अपरिचित वातावरणात, नवीन नवीन शहरांत वागताना मनावर कसे परिणाम होत, कशा प्रतिक्रिया होत त्यांचेही दिग्दर्शन येथे आहे. आणि कृष्णाचे दोन लाडके मुलगे ! हर्ष नि अजित ! अद्याप कोवळे, वयाने लहान, त्यांच्यासाठी ती मोठ्या कष्टाने राजकीय आंदोलनापासून दूर राहायला तयार झाली. मोठ्या मिनतवारीने या लहानग्यांसाठी तू आगीत उडी घेऊ नकोस, असे तिला सांगण्यात आले, आणि शेवटी तिने दुःखाने ऐकले, अशी ती बाळे ! या स्मृतिचित्रांमध्ये हे सारे आहे. मधूनमधून ही चित्रे अश्रूंनी ओली झाली आहेत. प्रियजनांचे चिरवियोग-पित्याचे, मातेचे देवाघरी जाणे - तसेच इतर अनेक प्रिय व्यक्तींचे.

कृष्णाची ही जरी स्वतःची जीवनकथा असली तरी नेहरू घराण्याच्या इतिहासाशी ती मिसळलेली आहे. नेहरू घराण्याच्या इतिहासाचे जे दिव्य सणंग त्यातच ही जीवनकथाही विणली गेली आहे. म्हणून तर बहुजनसमाजाला ही जीवनकथा अधिकच आवडेल, अधिक मोलाची वाटेल, त्यांच्या हृदयाला जाऊन मिळेल. आणि नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे तरी काय? गेली २५ वर्षे नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा इतिहासच नव्हे का? भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यातून नेहरू घराण्याचा इतिहास वेगळा तयार करता येणार नाही. त्या लढ्याचे एक प्राणमय भाग म्हणजे या कुटुंबाचा इतिहास होय. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे जिवंत प्रतीक म्हणून नेहरू घराण्याचा इतिहास.

ही जीवनकथा साधी आहे. सारे पडदे उघडे आहेत. वाचकाला जवळ घेणाऱ्या अशा या जीवनकथेत आपणास त्या मोतीलालजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन होते. मोतीलालजींसारखा दुसरा मोहरा कोठे शोधावा? मोतीलालजी कुटुंबाचे आधार, कुटुंबावर सत्ता गाजवणारे; परंतु किती प्रेमळ नि उदार ! त्यांचे ते चरित्र किती हृदयंगम व गोड वाटते ! कुटुंबीयांची मोतीलालजींवर किती भक्ती, आणि मोतीलालजींची कुटुंबातील मंडळीवर किती प्रीती ! मोतीलालजींमध्ये अनेक थोर गुण होते. परंतु कुटुंबावरची मोतीलालजींची अपार प्रीती हिने महात्माजींना मोहिनी पडली.

या जीवनकथेत जवाहरलालांचे निराळेच चित्र दिसते. जगाच्या कल्याणाकरिता आवेशाने आणि त्वेषाने लढणारा हा महावीर. परंतु येथे हातात तलवार नाही, अंगावर चिलखत नाही. लहान मुलांचे खेळगडी जवाहरलाल येथे दिसतात. आदर्श पुत्र, आदर्श बंधू, आदर्श पती, आदर्श पिता, आदर्श मित्र अशा अनेकविध संबंधातून सुंदर रीतीने वागणारे जवाहरलाल- त्यांचे दर्शन येथे घडते.

आणि लावण्यमयी, शौर्यशालिनी कमला ! किती हळुवार हाताने तिचे चित्र येथे रेखाटण्यात आले आहे ! तिच्या अकाली निधनाची हृदयाला घरे पाडणारी ती कथा ! ते जीवन म्हणजे भारताचे भावगीत झाले आहे. ते जीवन म्हणजे भारतीय इतिहासातील एक पुण्यपुराण झाले आहे.

आणि बहीण स्वरूप ! जिला आपण विजयालक्ष्मी म्हणून ओळखतो. कृष्णाच्या जीवनकथेच्या या भरजरी वस्त्रात रुप्याच्या तंतंप्रमाणे विजयालक्ष्मीचे जीवन विणले गेले आहे. आणि प्रियदर्शनी इंदिरा ! विवाहमंगल वेषात शोभणाऱ्या इंदिरेचे मुग्धमधुर सुकुमार दर्शन !

परंतु ही जी अनेक चित्रे येथे आहेत त्या सर्वांत मला जर कोणाचे चित्र चटका लावीत असेल तर ते मोतीलालजींच्या पत्नीचे. जवाहरलालांची ती माता तिचे चित्र मला मोलाचे वाटते. प्रेम आणि श्रद्धा यांनी तिच्या जीवनात धैर्य नि सहनशीलता यांचा मधुर चमत्कार निर्माण केला. एखाद्या हस्तिदंताच्या मंजुषेत मोलाचे रत्न जतन करून ठेवावे त्याप्रमाणे तिची काळजी घेण्यात येत असे. जिच्यावर प्रेम केले जात असे, तरुणपणात जी अशक्त व नाजूक होती आणि पुढेही जी तशीच दुबळी राहिली, अशी ही अबला, परंतु तिच्या जीवनात केवढी क्रांती ! वृद्धदशा आलेली. प्रकृती अशक्त, परंतु अखंड रत्नज्योतीप्रमाणे स्वातंत्र्याच्या संकटमय पर्वतावर चढून जाणाऱ्यांना, त्या सरळसोट पहाडावर पावले रोवीत स्वातंत्र्याकडे जाणाऱ्यांना जवाहरलालांची ती वृद्ध दुबळी माता स्फूर्तीचा सदैव प्रकाश देणारी ज्योती बनली.

आणि मातेच्या बहिणीचे, मावशीचे ते अखेरचे ओझरते दर्शन ! किती दिव्य नि महनीय ! ती बालविधवा मावशी ! परंतु तिने आपले सारे आयुष्य नेहरू घराण्यासाठी अविश्रांतपणे दिले. बहीण देवाघरी गेली असे पाहून शेवटचे कर्तव्य करून या मावशीने आपला देह खाली ठेवला. २४ तासही झाले नव्हते तो बहिणीमागून ही बहीणही देवाघरी गेली. जीवनात वा मरणात कोठेही वियोग नको !

मानवी जीवनात छाया-प्रकाशांचा खेळ असायचा. कधी प्रसन्न स्वच्छ प्रकाश, कधी अर्धवट प्रकाश; कधी अंधुक प्रकाश तर कधी कृष्णवर्ण गंभीर छाया. या प्रस्तुत जीवनकथेच्या चित्रात, हृदय हलवणाऱ्या या कौटुंबिक इतिहासात हे सारे रंग आहेत.

छापलेला शब्द येथे संपले, परंतु नेहरू घराण्याचा जिवंत इतिहास पुढे जातच राहिल. देशभक्तीची दिव्य परंपरा प्रख्यात पिता-पुत्रांनी निर्माण केली. त्यांच्या पाठीमागून येणाऱ्या नवीन पिढ्या ही थोर परंपरा आदराने हृदयाशी धरतील. आणि ते योग्यच होय.

– सरोजनी नायडू

प्रस्तावना

थोर चित्रांना चौकट बेताची असावी. चौकट बेताची असण्यातच गोडी आहे, सौंदर्य आहे. कारण भडक नसणारी साधी सुंदर चौकट स्वतःकडेच प्रेक्षकाच्या दृष्टीला ओढून न घेता चित्रातली सौंदर्याकडे तिला वळवीत असते. कृष्णा हाथीसिंग जीवनकथा सांगत जाते आहे. अगदी जरूर तेथेच तिने थोडे भाष्य केले आहे. समासात बाजूला थोडे लिहून ठेवावे तसे हे भाष्य आहे. जीवनकथा स्वतःचा अर्थ स्वतःच सांगत आहे. हा चित्रपट आपोआप उलगडत आहे. ही जीवनकथा म्हणजे एका मोठ्या घराण्याची जणू महान नाट्यकथा आहे. या नाटकात ज्या व्यक्ती आहेत, जी पात्रे आहेत ती इतिहासात सामील झाली आहेत. या इतिहासात आपण हिंदुस्थान बघतो. हा इतिहास भारताला आकार देत आहे. आनंदभवन कोट्यवधी लोकांच्या हृदयाचे ते प्रतीक आहे, कोट्यवधींच्या आशांचे व आनंदाचे स्थान आहे. भारतवर्षभर घोघावत जाणाऱ्या महान चळवळी, त्या सर्वांचे उगम या आनंदभवनात आहे. येथून स्फूर्ती, येथून प्रकाश, हे महान विद्युतकेंद्र, नवनिर्मितीचा हा जो महान झोत, महान प्रवाह, तो जागृत होऊ पाहणाऱ्या राष्ट्राच्या सर्व दुःखांना, हालअपेष्टांना, सर्व वेदनांना विसरवून उसळत राहतो. या नवनिर्मितीच्या प्रकाशात हे जागृत राष्ट्र सर्व दुःखांना विसरते. अशी एक महान सृजनात्मक शक्ती आनंदभवनातून राष्ट्राला मिळत आली आहे. येथे उद्यानांची, हसण्या-खेळण्याची चित्रे आहेत; प्रभातकाळच्या प्रसन्न रामप्रहराची वर्णने आहेत. आणि या रमणीय आनंदभवनावर, गजबजलेल्या या गोकुळावर राष्ट्राच्या पुंजीभूत अशा इच्छाशक्तीची मध्यान्हकाळची प्रखर ज्योती प्रकाश पाडीत येते. हे आनंदभवन प्रदीप्त होते. राष्ट्राच्या भवितव्यातील महान घटना, दुःख-वेदनांनी भरलेल्या घटना- त्यांच्या छाया येथे येतात. हे आनंदभवन खडबडून जागे होते. महान चमत्कार, थोर आश्चर्य ! या जीवनकथेत शांत-प्रशांत अशीही

चित्रे आहेत. तेथे गडबड नाही. एक प्रकारची गंभीर शांती. ते प्रियजनांचे चिरवियोग ज्या वियोगात सारे राष्ट्र भागीदार होते. अशा वियोगांची ती चित्रे ! खिडक्यांवर पडदे सोडले आहेत. मूक गंभीर चित्रे ! कृष्णा-नेहरू घराण्यातील ही मुलगी -ती आपल्या या माहेराला भक्तिपूजा अर्पण करीत आहे. आणि ही भक्तिमय पूजा अर्पण करताना ती आपणास सर्वत्र नेते. सज्जातून नेते, दिवाणखान्यातून नेते. सर्व खोल्यांतून ती आपणास हिंडविते. त्या खोल्यांतून काय दिसते? तेथे आत्मसंशोधन चाललेले दिसेल, धैर्याने नवीन उद्योगांचे सुरू होणारे आरंभ दिसतील. या जीवनकथेत साधे घरगुती वातावरण आहे, परंतु त्यात विचारांचे, बुद्धिवादाचे मधुर मिश्रण आहे. अशी संयमी व प्रमाणशील कला येथे आहे. आणि आपण घराच्या दरवाजातून जरी शेवटी बाहेर पडलो, तरी या पुस्तकामुळे ती जागा आपल्याला अत्यंत आवडू लागलेली असते. त्या जागेपासून आपण मनाने दूर जाऊ शकत नाही. त्या प्रिय भवनाभोवती, आनंदभवनाभोवतीच आपण घुटमळत राहतो, मनाने प्रदक्षिणा घालीत राहतो.

पिता-पुत्रांची येथे जी चित्रे काढण्यात आली आहेत ती संपूर्ण आहेत. पिता-पुत्र आधीच विश्वविख्यात आहेत. परंतु कृष्णाने घरचा, जवळचा प्रकाश या दोन थोर व्यक्तींवर टाकला आहे. त्यामुळे हे पिता-पुत्र डोळ्यात कसे भरतात ! त्यांच्यातील मानवता कशी दिसून येते ! खरेखुरे असे ते आपणाला वाटू लागतात. कृष्णाने आपला विषय सुंदर रीतीने रंगविला आहे. असे करताना कोणती कला तिच्याजवळ होती? वर्ण्य वस्तुविषयीची खोल सहानुभूती, वर्ण्य विषयाशी एकरूप होणे, त्याविषयी आपलेपणा वाटणे, वर्ण्य वस्तूचे सम्यक ज्ञान असणे याहून अधिक काय पाहिजे? हे ज्याच्याजवळ आहे त्याला आणखी कोणती कला मदतीस हवी? कृष्णा हाथीसिंगजवळ ही पुंजी आहे. आठवलेले संवाद, हृदयंगम अशी अपूर्व पत्रे, घटनांची भरभर व झरझर केलेली वर्णने, अशा रीतीने पंडित मोतीलाल व जवाहरलाल यांची चित्रे ती रंगवीत जाते आणि अखेर आजच्या घटकेपर्यंत जीवनकथा आणून सोडते. आणि आजची घटका अशी आहे की ज्या वेळेस त्यांच्याविषयी पूर्वीचे जे सांगत आले, जे सांगणे शक्य झाले त्यापेक्षाही फारच कमी सांगता येई. जवाहरलालांविषयी येथे हे जे संयमी वर्णन आहे. हा जो झटपट प्रकाश त्यांच्यावर टाकलेला आहे. त्यामुळे वाचक जरा चिडतो. वाटते, अधिक का नाही लिहिले? परंतु यामुळेच जे काही लिहिले आहे त्याला एक प्रकारचे अवर्णनीय असे तेज आले आहे. जवाहरलालांच्या अलीकडील पत्रांतील येथे उतारे आहेत. त्यातील उदात्तता

अतुलनीय आहे, त्यातील क्षमावृत्ती अनुपमेय आहे. केवळ कला या दृष्टीने पाहिले तरीही हे उतारे अपूर्व वाटतील. त्यातील उतारे वाचताना एक प्रकारचा दुःखमय आनंद होत असतो.

या पुस्तकात अविस्मरणीय अशी शब्दचित्रे, व्यक्तिचित्रे आहेत; विशेषतः आईचे व मावशीचे चित्र. दोघीवर लेखिकेचे अपार प्रेम नि भक्ती. त्यांची चित्रे रेखाटताना किती कोमलता दाखविली आहे ! त्या महान आनंदधामात ही चित्रे सदैव राहतील, आणि आपल्या कल्पनेच्या मंदिरातही ती पूजिली जातील. कुटुंबातील मंडळीव्यतिरिक्त इतर व्यक्तीचीही शब्दचित्रे त्या त्या वेळच्या अर्थपूर्ण अशा अनुभवांच्या संदर्भात येथे सुंदर रेखाटलेली आहेत.

एका अर्थाने हे पुस्तक जरी राजकीयच म्हटले पाहिजे; तरी पण गंमत ही की, याला राजकीय असे म्हणता येणार नाही. याचे कारण हे की, ज्या वेळी राजकारण आपल्या या सृजनशील जीवनाशी, नवीन नवीन निर्माण करू पाहणाऱ्या जीवनाशी एकरूप होते, त्या वेळी राजकारण केवळ राजकारण राहात नाही. मग राजकारण म्हणजेच महत्त्वाची घटना असे आपण म्हणू शकत नाही. या पुस्तकात नाना घटना आहेत, अनेक घडामोडी आहेत. आपल्या राष्ट्राच्या सांस्कृतिक रंगभूमीवर राष्ट्राचे भवितव्य जसजसे घडत जाते तसतसे नानाविध प्रसंग, नाना महान कर्मे, उद्योग आपणास भराभर येथे दिसू लागतात. परंतु या सान्या गोष्टी मुद्दाम ओढून-ताणून येथे आणल्या आहेत असे दिसणार नाही. सर्व राष्ट्राला हेलावणारे प्रसंग, परंतु या जीवनकथेच्या इतिहासात अपरिहार्य म्हणून सहजपणे ते येतात व वर्णिले जातात. ज्या वेळी लाखो लोक नवीन रामायण-महाभारत निर्मित असतात, महान घटनात भाग घेत असतात. शौर्य-धैर्याच्या गोष्टी ठायी ठायी प्रतिदिनी घडत असतात, अशा वेळी केवळ राजकीय कल्पनांचे महत्त्व मानीत बसणे, या केवळ राजकीय धमक्या आहेत. असे मानणे लज्जास्पद होत असते आणि ज्या कुटुंबातील माणसांनी आपापली जीवने ध्येयार्थ वाहिलेली आहेत. ज्या कुटुंबातील माणसे अग्निदिव्यातून जात आहेत. वैयक्तिक नि राष्ट्रीय अशा मोठाल्या जबाबदाऱ्या शिरावर घेत आहेत. असे जीवन म्हणजेच रोजचे जगणे, राजचे स्वधर्मकर्म असे ज्यांचे झाले आहे अशा कुटुंबाकडे तर केवळ राजकीयदृष्ट्या बघणे, केवळ सरकारला या धमक्या आहेत, वगैरेच्या दृष्टीने बघणे हे तर अधिकच लज्जास्पद होय. अति महत्त्वाच्या घटनांविषयी लिहितानाही कृष्णा हाथीसिंग निर्मळ, सरळ दृष्टीने लिहीत आहे. तिची एक प्रकारची

अनासक्त, अनाग्रही वृत्ती आहे. देशाच्या विशाल ध्येयाशी एकरूप झाल्यानेच अशी अनासक्त वृत्ती येऊ शकेल. जणू या साध्या, सामान्य घटना आहेत अशा रीतीने ती हे सारे सांगते, लिहिते. व्यक्तींच्या नि राष्ट्राच्या बाबतीत झालेले अन्याय सांगताना कृष्णाला सात्त्विक संताप चढतो. ती जे लिहिते त्यात एक प्रकरचा खोल आत्मविश्वास दिसतो, परंतु त्या त्या गोष्टींच्या आंतरिक भावनांशी ती इतकी एकरूप झालेली असते की, या घटना या आत्मचरित्रात कशाला, असे कोणालाच वाटत नाही. वाचकही त्या घटनांशी एकरूप होतात - त्यांची मने ओढली जातात, बाह्य घटनांचे वर्णन करताना त्यात स्वतःचा जिवाळा ओतणे, त्या घटनांत स्वतःचे जीवन जणू मिसळणे ही कला कृष्णाला साधली आहे. आणि या थोर शक्तीचे उदाहरण म्हणून लखनौच्या मध्यवर्ती तुरुंगातील वर्णन वाचा. त्या तुरुंगात दुसऱ्या पुष्कळ अभागिनी होत्या. देशावर प्रेम करण्याच्या अपराधासाठी त्या आलेल्या नव्हत्या. निरपेक्षपणे व विशुद्धतम प्रेमाने आपल्या देशातील बंधु-भगिनींची सेवा करण्याच्या अपराधास्तव त्या तेथे आलेल्या नव्हत्या. त्या दुर्दैवी भगिनी तेथे भयंकर गुन्हासाठी शिक्षा भोगीत होत्या. आणि कृष्णा त्यांची कथा सांगते. कृष्णाने सांगितलेली ती कहाणी म्हणजे विशुद्ध वाणीचा परमोच्च विकास होय. एक प्रकारची अति उदात्तता तेथे प्रतीत होते. कृष्णाने जे जे तेथे पाहिले, जे जे अनुभवले, आजच्या अर्धवट सुधारलेल्या काळातील नाना प्रकारच्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांचे तिने केलेले बौद्धिक पृथक्करण, ते सारे येथे अशा काही रीतीने सांगण्यात आले आहे की ते मुळातच वाचावे. अनुपमेय असे ते आहे. त्याची नक्कल करता येणार नाही. या कथेत राजकारण आहे, समाजशास्त्र आहे - सारे आहे; काय वाटेल ते म्हणा. परंतु एकंदरीत बचुलीची ती करुणगंभीर कथा वाचून काय वाटते? आपण तत्त्वांची व उद्देशांची भ्रामक वर्गवारी करीत असतो. समग्र मानवजातीचा विचार आपणाला शिवत नसतो. बचुलीची गोष्ट, तिची ती सत्यकथा ! कृत्रिम भेद निर्मून मानवजातीच्या विराट हृदयाच्या स्पंदनापासून आपण पळू पाहत असतो. परंतु बचुलीची कथा आपणास समग्र मानवजातीचा विचार करायला लावते. बचुली ! गरीब बिचारी बचुली ! अंधारात बुडालेली, चिरडलेली आणि बेजबाबदार नि निर्दय अशी आजची समाजव्यवस्था त्या अभागिनीला जन्मठेपेची शिक्षा देते. बचुलीचा तो दुःखदग्ध आत्मा पुकारतो. तिच्या पुकाराला आपण काय उत्तर देणार? बचुलीत सुधारणा व्हावी म्हणून आपण निराळेच सुसंबद्ध असे उपाय योजू; सूडबुद्धीने तिला तुरुंगात पिचत ठेवणार नाही. ज्या समाजाला

थोडीफार तरी माणुसकी आलेली आहे असा समाज अशा भागिनीला निराळ्याच रीतीने वागवील. आणि शेवटी तुरुंगाच्या उंच भिंतीचा त्या दृश्यावर पडदा पडतो. ग्रंथकर्ती त्या लोखंडी दाराकडे शेवटचा दृष्टिक्षेप करते. त्या दाराआड त्या अंधुक आकृत्या आपली जीवने कंठीत राहतील. कृष्णाचे पाय बाहेरच्या रस्त्यावर येतात. ते पाय पुढे जाऊ इच्छित नसतात. तो रस्ता तिला स्वप्नवत वाटतो. खरा रस्ता कोठे आहे? कृष्णाने हे जे चित्र येथे रेखाटले ते जिवंत वाटते, प्राणमय वाटते. तो अनुभव मूर्तिमंत होऊन आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो. कृष्णाचा वैयक्तिक अनुभव विश्वाचा होतो. या अशा कायद्यात सुधारणा व्हावी, कैदी सुटल्यावर बाहेर त्याला साहाय्य मिळावे म्हणून कृष्णा प्रयत्न करते. तिच्या प्रयत्नांना पूर्ण यश येणे अशक्य आहे. परंतु कृष्णाच्या या प्रयत्नांमुळे आपणासमोर केवढे मोठे कार्यक्षेत्र उभे राहते. जबाबदारीचे केवढे क्षितिज डोळ्यांसमोर दिसू लागते !

या पुस्तकातील ओळ न ओळ जिवंत आहे. म्हणून वाचकांचे हृदय कृतज्ञतेने भरून येईल. कलावंताचे रंगीत सजीव ठसे येथे आहेत. मनातील सारे बाहेर पडावे अशी येथे धडपड आहे. कुशलतेपेक्षा उत्कट उद्गारांची येथे धडपड आहे. पूर्वीची तयारी येथे नाही. भरलेले हृदय येथे भराभर रिते होत आहे. म्हणून येथील लिखाणात एक प्रकारची सहजस्फूर्ती आहे. ते एकदम स्फुरल्यासारखे वाटते. सजीव वस्तूंपासून हे लिखाण दूर नाही करता येणार. हे जिवंत लेखन आहे. येथे काटेकोर मुद्दे नाहीत. ते असलेच तर सूचित केलेले आहेत. आणि मिळण्यासारखे सारे साहित्यही गोळा केलेले नाही. त्याची वर्गवारी केलेली नाही. आंतरिक धडपडीची, आंतरिक साहसाची तालबद्धता या लिखाणात आहे. या पानावर हे दृश्य तर दुसऱ्या पानावर दुसरे. सारखे देखावे बदलत आहेत. जसजसे आठवत गेले तसतसे विचाराने ते उचलले. स्मृतींचा मागोवा घेत विमर्षिणीबुद्धी जात आहे. आणि त्यामुळे मोठी गंमत वाटते. आपण भरपूर आनंद लुटतो. आणि युरोपातील ती परिभ्रमणे ! किती हृदयंगम आहेत ती ! युरोपातील तिचे काम, निरनिराळ्या प्रसंगातून निभावणे, आणि कलात्मक असे तिचे स्वच्छंद छंद ! आणि स्वतःच्या मुलाबाळांविषयी लिहिणे, गाजावाजा न करता सेवा करणाऱ्या पतीची थोडीशी ओळख, पति-पत्नीमध्येच संविभक्त अशा रहस्यांची कल्पना देणे हे सारे वाचताना किती आनंद होतो ! कृष्णा हाथीसिंग आपणास या गोष्टी आणि इतरही पुष्कळशा गोष्टी देऊ शकली यासाठी वाचक कृतज्ञता दाखविल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रस्तुतची आत्मकथा म्हणजे साध्या चौकटीतील सुंदर चित्रे असे आपण म्हणू. ज्या हाताने हे प्रस्तुतचे रम्य चित्र रेखाटले आहे त्याच हाताकडून आणखी दुसरी अशीच रमणीय चित्रे रेखाटली जाणे शक्य नाही असे नाही. हे पुस्तक वाचून तर अशी आशा-अपेक्षा अधिकच बळावते. कलेच्या दृष्टीने पाहू तर हे चित्र निर्दोष आहे; परंतु या पुस्तकात जी अनेक महनीय जीवने आली आहेत ती जीवने अद्याप पुढे जातच आहेत- नवीन नवीन भाग जोडीत आहेत. आणि हे नवीन भाग; जीवनकथांतील हे नवीन सर्ग साऱ्या राष्ट्राच्याच नव्हे तर साऱ्या विश्वाच्या मालकीचे राहतील. या पुस्तकात जेव्हा हे पुढील भाग लिहिले जातील. तेव्हा अतिपवित्र व्यक्तींचे थोर नाव कलंकित करण्यासाठी जे भ्रामक तमोमय धुके आज मुद्दाम निर्माण करण्यात आलेले आहे ते नाहीसे झालेले असेल. त्या वेळी आकाश अधिक निर्मळ झालेले असेल. काही सत्यकथांचे स्वरूप अधिक स्वच्छपणे मांडणे त्या वेळी शक्य होईल. यंत्रारूढ शक्तींना हे सत्य कायमचे कधीही दडपून ठेवता येणार नाही. आपल्या हृदयमंदिरात ज्या अनेक व्यक्ती आधीच सिंहासनारूढ झालेल्या आहेत त्या व्यक्ती त्यावेळी आपल्या घरी परत आलेल्या असतील. आपण त्यांचे त्या वेळी स्वागत करू. थोर मानवी ध्येयासाठी त्या व्यक्ती सारख्या विश्रांतपणे धडपडत आहेत, प्रतिकूल शक्तींशी सहकार करता यावा म्हणून अपरिमित असा वैयक्तिक स्वार्थत्याग त्यांनी केलेला आहे; आणि असे करून भविष्यकालीन संस्कृतीचा नि सुधारणेचा पंथ त्यांनी उजळून ठेवला आहे. परंतु आज आपण हे पुस्तक दुःखाने वाचू. मन उद्विग्न आहे. परंतु आध्यात्मिक जागृतीही येत आहे. अशा अवस्थेत हे पुस्तक आज आपण वाचू आणि वाचून धीर धरू. जीवनाचे अमृत-पाथेय मिळवू. आजच्या युगातील जो महान नवविधाता आहे, जो आपणा सर्वांसाठी वेदना भोगीत आहे. त्याच्या दिव्य उदाहरणाने आणि त्याच्या अविचलित अशा नैतिक ध्येयाने संस्फूर्त अशा दुसऱ्या थोर व्यक्तींच्या जीवनकथांनीही हे अमृत-पाथेय साऱ्या संतःस्त मानवजातीलाच मिळाले आहे. जी श्रद्धा कर्तव्यकर्मापासून अविभक्त असते, ज्या श्रद्धेचे 'प्रेमाचे परमोच्च धैर्य' असे रवीन्द्रनाथांनी वर्णन केले आहे. त्या श्रद्धेची ग्वाही प्रस्तुतचे आत्मकथात्मक पुस्तक देत आहे.

—अमिय चक्रवर्ती

या पुस्तकाविषयी

कितीतरी दिवस पुस्तक लिहावे असे माझ्या मनात होते. तीन वर्षांपूर्वी माझ्या पतीनेही ते लिहिण्याविषयी मला म्हटले. परंतु त्या वेळी मी तो प्रयत्न केला नाही. १९४१ च्या नोव्हेंबरमध्ये राजाला अटक झाली. मी एकटीच बाहेर राहिले आणि प्रयत्न करायचे ठरविले. दोन-चार प्रकरणे लिहिलीही. परंतु माझा मोठा मुलगा विषमाने आजारी पडला. पुन्हा लिहिणे तसेच थांबले. कसे तेव्हा लिहिणार? पुढे राजा सुटून आला. बाळ अत्यवस्थ होता. कितीतरी महिने काळजीचे असे गेले. पुढे बाळ बरा झाला. जरा हायसे वाटले. परंतु पुस्तकाचे काम पुन्हा सुरू करण्याचे काही नीट जमेना.

एक वर्ष असेच गेले. पुन्हा राजा तुरुंगात गेला. या वेळी बेमुदत अटक होती. आणि घरात पुन्हा मी एकटी. पहिले काही महिने कठीण गेले. सारेच अस्वस्थ व अशाश्वत होते. कोणतेही काम करण्यासाठी मनाची घडी बसेना. परंतु हळूहळू नवीन वस्तुस्थितीची सवय झाली. हे कठीण दिवसही अंगवळणी पडू लागले. वेळ कसा दवडायचा ते समजत नसे. काहीतरी मनाला विरंगुळा म्हणून मी हे पुस्तक पुन्हा लिहायला घेतले. पुन्हा नव्यानेच सुरू केले. कितीतरी विचार, कितीतरी आठणी हृदयात उचंबळत. त्या साऱ्या आठवणी नि ते विचार मी लिहून काढू शकले. आणि त्यामुळे माझे हे दीर्घ दुःखदायक दिवस, एकटीला काढावे लागलेले हे कितीतरी महिने मला सुसह्य झाले. माझा एकटेपणा नाहीसा झाला. सर्व प्रिय मंडळी सभोवती आहेत असे जणू लिहिताना वाटे. हे पुस्तक लिहिताना पतीचे मार्गदर्शन नाही याची पदोपदी आठवण होई आणि चुकल्यासारखे वाटे. तसेच माझ्या भावाची कठोर टीकाही ऐकायला मिळाली नाही. त्या कठोर टीकेचे मी आनंदाने स्वागतच केले

असते. परंतु हे सारे शक्य नव्हते. तथापि आमचे एक स्नेही आहेत. ते नेहमी मला मदत करीत. त्यांनी बहुमोल सूचना दिल्या. पुस्तक पुन्हा सारे नीट तपासून पाहताना त्यांचे मार्गदर्शन झाले. आणि म्हणूनच इतक्या लवकर हे पुस्तक मी पुरे करू शकले. कधी कधी तर मी फार विषण्ण असे. कल्पनातीत दुःखी असे जणू गळून गेलेली असे. अशा वेळी हे पुस्तक पुरे करावे असे मनात येत नसे. परंतु हा आमचा चिरमित्र उत्साह देई. माझ्या पुस्तकाचे तो कौतुक करी. पुरे करा, खरेच पुरे करा, असे म्हणे. सल्ला देई, साहाय्य देई. खरोखरच या मित्राची अपार मदत झाली.

डॉ. अमिय चक्रवर्ती यांचीही मी अत्यंत ऋणी आहे. त्यांना मी ‘अमियदा’ असे म्हणत असते. अमियदा हे माझे ‘गुरू’ आहेत. कितीतरी वर्षे ते मला सारखे सांगत होते की स्वतःच्या आठवणींचे पुस्तक लिही म्हणून; परंतु आपल्याला हे शक्य होणार नाही असे मला सदैव वाटे. परंतु अमियदांना मात्र वाटे की मी लिहू शकेन. त्यांची माझ्या शक्तिविषयी ती अविचल श्रद्धा पाहून मला कसेसेच वाटे. मी त्यांचे म्हणणे ऐकत नसे. तरीही प्रत्येक पत्रातून अमियदा ही गोष्ट लिहीतच असत. आणि येरवडा तुरुंगाच्या भयान भिंतीपलीकडून राजाही उत्तेजन देत होता. शेवटी हो ना करता करता मी हे काम अंगीकारले. आत्मविश्वास फारसा नव्हता. तरीही मी लिहिण्याचे ठरविले.

माझ्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून अमियदांनी माझे अभिनंदन केले आहे, माझा गौरव केला आहे. त्यासाठी त्याप्रमाणेच त्यांनी जो प्रोत्साहन दिले, मार्गदर्शन केले त्यासाठीही मी त्यांची चिरऋणी आहे.

आणि देवी सरोजिनी ! प्रकृती बरी नसतानाही त्यांनी दोन शब्द लिहिले. याबद्दल त्यांचीही मी ऋणी आहे. कृतज्ञतापूर्वक त्यांचे आभार मानणे माझे कर्तव्य आहे. सरोजिनीदेवींचा व माझा जुना परिचय आहे. आमच्या कुटुंबाविषयी त्यांना किती प्रेम व आम्मीयता वाटते ते सर्व जगाला माहीत आहे.

बचुलीची गोष्ट पुन्हा या पुस्तकात प्रसिद्ध करायला परवानगी दिल्याबद्दल ‘स्टेट्समन’ पत्राचे, विश्वभारतीत प्रसिद्ध झालेला ‘स्मृति’ हा लेख येथे पुन्हा छपायला परवानगी दिल्याबद्दल ‘विश्वभारती’चे नि ‘दोन बहिणी’ हा लेख पुन्हा छपायला परवानगी दिल्याबद्दल ‘हिंदु’ पत्राचे आभार मानते.

♦ ♦

प्रकरण : १

नान्दी

‘नाही, अद्याप रात्र नाही. दोन-तीन पहारेकरी अद्याप खडे आहेत. परंतु अंधार तर फारच वाढत आहे. आणि हे पहारेकरी, त्यांचीही कदाचित कत्तल व्हायची. प्रभात पाहण्यापूर्वीच कत्तल.’

– पिअरी व्हा पाँसे

१९४२ ऑगस्टची ९ तारीख. पहाटेचे बरोबर पाच वाजले होते. आणि अकस्मात मुंबईचे पोलीस जवाहर आणि राजा यांची पकटवॉरंटे घेऊन आले. अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या बैठकांमुळे कामाचा खूपच ताण पडलेला होता. आम्ही सारी दमून गेलेलो होतो. गळून गेलेलो होतो, रात्री बराच वेळपर्यंत आम्ही सारी बोलत बसलो होतो. नुकत्याच घडलेल्या घडामोडींची चर्चा करीत होतो. रात्रीचे बारा वाजले नि पाहुणेमंडळी निघून गेली. जवाहर, राजा नि मी त्यानंतरही तासभर बोलत बसलो, आणि नंतर आम्ही झोपी गेलो.

इतक्या जागरणानंतर इतक्या लवकर कोणी येऊन उठवणे बरे नव्हते. वाईटच ते. परंतु त्यात पुन्हा दारात पोलीस म्हणजे अधिकच वाईट. दारातील घंटा वाजली. मी गाढ झोपेत होते, तरी मला एकदम जाग आली. पोलीस आले आहेत हे मला सांगवे लागले नाही. पोलिसांशिवाय अशा अवेळी दुसरे कोण येणार? मी जवाहरच्या खोलीकडे धावले. मला वाटले. वॉरंट फक्त त्याच्यासाठी असेल. तो फार थकला

होता. डोळेही त्याचे नीट उघडत ना. त्याला काय भानगड आहे कळेना. निद्रामग्न इंद्रिये पटकन भानावर येत ना. क्षणात सारे घर जागे झाले. अपरिहार्य ते झाले याची सर्वांना जाणीव आली. जवाहरची आम्ही तयारी करू लागलो. बांधाबांधीत त्याला मदत करू लागलो. राजाही जवाहरसाठी काही पुस्तके वगैरे काढू लागला. परंतु इतक्यात माझी पुतणी इंदिरा म्हणाली, “राजाभाई, तुम्हीही आपली तयारी करा ना. तुम्हालाही तयार राहिले पाहिजे.” मी विचारले, “कसली तयारी?” “राजाभाईवरही वॉरंट आहे.” इंदिरा म्हणाली. काँग्रेस कार्यकारिणी समितीच्या सभासदांशिवाय इतरांनाही या पहिल्या धरपकडीतच अटक होईल अशी आम्हाला कल्पना नव्हती; परंतु आमची समजूत चुकीची ठरली.

राजानेही आपली बांधाबांध केली. सर्वांची झटपट तयारी झाली. आम्ही त्यांचा निरोप घेतला. पोलिसांनी त्यांना आणलेल्या मोटारीशी नेले. राजा पुण्याच्या येरवड्याचा तुरुंगात गेला. आणि जवाहर? त्याला अज्ञात ठिकाणी नेण्यात आले. निरोप घेऊन नि निरोप देऊन आम्ही पुन्हा घरात आलो. या वेळेस भविष्यकाळाच्या पोटात आपल्या सर्वांसाठी काय काय वाढून ठेवले आहे याचा विचार करीत आम्ही बसलो.

त्या वेळी घर पाहुण्यांनी भरून गेले होते. थोडीही रिकामी जागा नव्हती. दोनच व्यक्ती भरलेल्या घरातून गेल्या, परंतु तेवढ्याने सारे बदलून गेले. काहीतरी प्राणमय असे गेले. ती जागा आतापर्यंत जिवंत वाटत होती. चैतन्यमय वाटत होती, तीच जागा आता उजाड, ओसाड वाटू लागली. काहीतरी येथे कमी आहे. असे वाटू लागले. कितीतरी दिवस घरात लोकांची सारखी जा-ये सुरू होती. आणि आता तर भेटीला येणाऱ्यांची गर्दी अधिकच वाढू लागली. सखेसोयरे, आप्तेष्ट, युद्धवार्ताहर साऱ्यांची एकच झुंबड झाली. अटकेची विगतवार, इत्थंभूत हकिकत मिळावी म्हणून सारे धिरेट्या घालीत होते. परंतु आम्हाला मात्र जे गेले त्यांचीच आठवण येत होती. जिवाची ओढ सारखी त्यांच्याकडे, त्या दोघांकडे होती.

आजपर्यंत कितीतरी वेळा असे प्रसंग येऊन गेले होते. तरीही अद्याप त्यांची सवय झाली नव्हती. प्रत्येक वेळेस अशा प्रसंगी जरा गोंधळल्यासारखे वाटतच असे, चुकल्याचुकल्यासारखे वाटतच असे. आपण आता एकाकी, असे क्षणभर तरी वाटल्याशिवाय राहत नसे.

एक वर्ष होऊन गेले तरी प्रिय मंडळी, जवळची मंडळी अद्याप दूरच आहेत. लोखंडी गजाआड, भयाण भिंतीच्या आड सारी आहेत, त्यांच्या दर्शनासही नकार. परंतु त्यांच्या या वियोगाने जरी जीवनात मला थोडे शून्य वाटत असले, तरी मी निराश झाले आहे. कावरीबावरी झाले आहे असे मुळीच नाही. ज्या ध्येयासाठी त्यांना बद्ध करून ठेवण्यात आले आहे ते ध्येय न्याय्य आहे, महान आहे अशी माझी निःशंक श्रद्धा आहे. आणि या प्रिय मंडळींना ध्येयार्थ हालअपेष्टा भोगाव्या लागणे अपरिहार्यच आहे.

व्यक्तीच्या जीवनात एक वर्ष म्हणजे काही फार मोठा काळ नव्हे. आणि राष्ट्राच्या जीवनात तर एक वर्ष म्हणजे काहीच नाही. परंतु कधीकधी ते एक वर्ष किती प्रदीर्घ वाटते ! एकेक महिना जणू युगासारखा वाटतो. जाता जात नाही. कितीतरी मोठ्या चळवळीतून मी गेले आहे. आणि आणखी अशा किती चळवळीतून जावे लगाणार आहे ते प्रभूला माहीत ! राष्ट्रीय आंदोलनाची जी अशी वर्षे गेली त्या काळात माझ्याच मनात नाना प्रकारच्या भावनांचा पूर उसळी असे नव्हे, तर लाखो बंधु-भगिनींच्या मनातही उसळी. कधी अपार उत्साह उसळावा, तर कधी मन जरा निराश व्हावे. आशा-निराशांचे असे क्षण आम्ही अनेकदा अनुभवले. कधीकधी सभोवती इतका अंधार दाटे की मार्गही दिसत नसे. परंतु अंधाराच्या भीषण छायांतून प्रकाशकिरणही येत, आणि लढा पुढे चालवायला नवीन हुरूप येई. आशा नि उत्साह येई.

सध्याचे हे जे एकाकीपणाचे नि प्रक्षोभाचे महिने गेले त्या काळात हजारो स्मृती मनात गर्दी करीत. आणि मनाला काहीतरी विरंगुळा म्हणून या येणाऱ्या आठवणी मी लिहून काढू लागले. हळूहळू या लिहिलेल्या आठवणींतूनच या प्रस्तुतच्या पुस्तकाचा जन्म झाला. हे पुस्तक लिहिताना बाळपणचे आणि नंतरचे कितीतरी दिवस मी पुन्हा जगत आहे असे मला वाटले. त्या गतजीवनात मी पुन्हा गेले. ते जीवन जणू पुन्हा अनुभवले. गतकाळच्या या आठवणी संमिश्र होत्या. सुखाच्या होत्या, दुःखाच्या होत्या. कितीतरी गोष्टी आठवून मी हसले आणि कितीतरी आठवून मी रडलेही. या आठवणींनी एकंदरीत मला आनंद दिला. मनाला बरीचशी शांती मिळाली. अर्थात हृदयाला थोडी वाटे. मधून दुःखही होई.

माझे बाळपण शांतिप्रधान असे होते. धीरगंभीर, प्रसन्न असे ते बालपण ! आमचे बेताचे कुटुंब. आमच्या त्या लहान जगात सारा प्रकाश होता. दुःख-

दैन्याचा, क्लेश-कष्टांचा तेथे स्पर्शही नव्हता. सुखी चिमुकले जग. हळूहळू आमच्या जीवनात फेरफार होत गेले. परंतु आम्ही सारी एकत्र होतो. त्यामुळे काही वाटत नसे. परंतु परिस्थितीच्या अनुरोधाने पुढे आम्हाला एकमेकांपासून दूर जावे लागले. जीवन पुढे जातच होते. नवीन रीतिभाती, नवीन पद्धती यांच्याशी मिळते घेऊन, जुळते घेऊन आम्ही पुढे जात होतो. मार्गात काहीही आले तरी त्याला तोंड देण्यासाठी मनाने नि शरीराने आम्ही तयार होत होतो.

काही महिन्यापूर्वी 'हिंदुस्थानात कोठेतरी' असणाऱ्या जवाहरलालला गेल्या पंधरा वर्षात आमच्या कुटुंबात ज्या अनेक घडामोडी झाल्या. जी स्थित्यंतरे झाली. त्यासंबंधीचे माझे विचार मी लिहिले होते. त्यानेही उत्तर पाठविले. त्या उत्तरात त्याने जे लिहिले होते, जे आज आहे व जे पुढे असेल त्याचे किती हुबेहूब वर्णन केले आहे! जीवनाचा आपणावर होणारा परिणाम त्याने दाखविला आहे. आम्हाला अनेक आपत्तींशी झगडावे लागले; परंतु आम्हाला त्याचे दुःख नाही. 'ना खंत ना खेद.'

जवाहर लिहितो -

“तू १९२८ मधील वर्णने केले आहेस. त्या वेळी आपण सारी एकत्र होतो, परंतु आज त्यावेळची कितीतरी प्रिय माणसे आपणामध्ये नाहीत. जी आहेत तीही इकडे-तिकडे विखुरलेली आहेत. नाही, त्यांना एकमेकांस भेटताही. येत नाही, पाहताही येत नाही. प्रत्येक पिढीला तोच धडा. प्रत्येक पिढीला स्वतःच्या अनुभवाने तोच धडा शिकणे भाग आहे. प्रत्येक विघटनेनंतर पुन्हा सुघटना येते. परंतु येणारी प्रत्येक नवीन सुघटना पूर्वीपेक्षा अधिक वरच्या पातळीवरची असते. कारण गतकाळातील जय-परायजयांच्या स्मृती कोठेतरी सुप्त रीतीने तेथेही असतात. भूतकाळाचा बोजा आपल्याबरोबर असतोच; परंतु हा बोजा जड वाटत असला तरी स्फूर्तीही देत असतो. तो आपणास मागे खेचत असला तरी त्याच वेळेस पुढेही ढकलीत असतो, खाली ओढीत असला तरी वरही नेत असतो. कधीकधी पुन्हा अपार उत्साह संचारतो. पुन्हा आपण तरुण आहोत असे वाटते. नवप्राण जणू येतो. तर कधी हजारो वर्षांचे ओझे आपल्या शिरावर आहे असे वाटते. आपण आता थकलो. वृद्ध झालो असे वाटते. कधी न संपणारी ही यात्रा ! किती लांब नि दीर्घ ! असे मनात येते. ही उभयविध भावना- उत्साहाची नि अनुत्साहाची, तारुण्यातील प्रेमाची नि वार्धक्यातील पंगूपणाची - आपणामध्ये असते. या दोन्ही भावना म्हणजे आपलेच

स्वरूप. या उभयविध वृत्ती आपणास बनवीत असतात. आपल्या जीवनास आकार देत असतात. आणि या अनंत झगड्यांतून, अखंड संमिश्रातून प्रत्येक वेळी काहीतरी नवीन निर्माण होत असते, काहीतरी अभिनव वर येत अते. त्या प्राचीन संस्कृतीची आपण बाळे आहोत, त्या शेकडो-हजारो पिढ्या, त्यांचे विचार-विकार, त्यांचे झगडे, त्यांची सुखे नि समाधाने, त्यांच्यातील क्रांतीकाल नि शांतिकाल, त्यांच्यातील वेग-आवेग, गतिमानता नि स्थिरता ही सारी आपण अनुभवतो. त्या सर्वांतून आपण वर आलो आहोत, ज्या राष्ट्रांना, ज्या लोकांना असा प्राचीन इतिहास नाही- जी राष्ट्रे अर्वाचीन आहेत, त्यांना हा असा अनंतविध भूतकाळ अनुभवावा लागत नाही. त्यांच्या पाठोपाठ असा हा जुना भूतकाळ येत नसतो, परंतु आपली गोष्ट निराळी आहे. हजारो वर्षांच्या परंपरेचे आपण वारसदार. त्यामुळे आपण उल्लू होत नाही. एक प्रकारचा समतोलपणा, संयम आपणात राहतो. आपले मन, आपला आत्मा यांच्यात एक प्रकारची धीरगंभीरता असते. आपण उतावीळ होत नाही. जीवनाकडे शांतपणे पाहू शकतो. आपल्या जीवनाचा प्रवाह अखंड जातच आहे. परंतु क्षणोक्षणी होणाऱ्या फरकांनी हे जीवन गांगरून जात नसते. ते हुरळून जात नाही वा होरपळूनही जात नाही. प्राचीन संस्कृतीचा हाच प्राणमय विशेष. महान चीन देशातही हाच थोर विशेष भरपूर प्रमाणात आहे. आणि मला वाटते की हिंदुस्थानजवळही हा वारसा आहे. म्हणून मनाला वाटते की हिंदुस्थानचे शेवटी सारे मंगलच होईल.

मी जेव्हा लहान होतो तेव्हा आपल्या एकत्र कुटुंबात जवळजवळ वीस माणसे होती असे आठवते. त्या मोठ्या कुटुंबाचे विभाग पडलेलेही मी पाहिले, आणि त्यातील प्रत्येक विभाग आज पुन्हा नव्या मोठ्या कुटुंबाचा केंद्र बनलेलाही मी बघत आहे. परंतु हे भाग जरी असे लहान झाले तरी प्रेमाचे रेशमी धागे त्यांना एकत्र राखीतच होते. समाज, हितसंबंध नि परस्पर प्रेम यामुळे पृथक असूनही हे कौटुंबिक विभाग जणू एका महान ऐक्यात परिणत होत असत. अलग असूनही एकता वाटे. अशी ही संसारगती सुरूच आहे. आपल्या लक्षातही ती येत नसते. परंतु जेव्हा अनेक गोष्टींमुळे ही गती वेगाने सुरू होते तेव्हा आपणास एकदम धक्का बसतो. गेल्या पाच वर्षात चीनमध्ये काय झाले त्याची कल्पना कर. कोट्यवधी कुटुंबाची काय दशा झाली असेल, त्यांना किती आपत्तीतून, वादळातून जावे लागले असेल त्याची कल्पना कर. परंतु तरीही महान चीन राष्ट्र जिवंतच आहे. कधीही नसेल इतके ते